

Н. М. Кузьменко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ У МОВОЗНАВЧИХ СТУДІЯХ ІВАНА ОГІЄНКА

Стаття присвячена аналізу «мовних нарисів» видатного державного і релігійного діяча, вченого-енциклопедиста Івана Огієнка (митрополита Іларіона) про історію українського правопису впродовж одинадцяти століть – від доісторичного «руського» письма IX ст. до «нового академічного правопису 1945 року» та правопису на еміграції середини ХХ ст.

Розглядаються вузлові проблеми українського правопису в різні епохи, висвітлюються недоліки й здобутки вітчизняних мовознавців у його реформуванні.

Ключові слова: український правопис, орфографія, пунктуація, фонетичний принцип, історико-етимологічний принцип.

У досить об'ємному і розмаїтому доробку видатного українського державного та релігійного діяча, вченого-енциклопедиста Івана Огієнка (митрополита Іларіона) пріоритетне місце займають мовознавчі студії. «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу» [1, с.37], – зауважував дослідник у праці «Наука про рідномовні обов'язки».

Професор І. Огієнко усвідомлював мову як «душу нації», «серце народу», «головний двигун української культури». Саме тому й прагнув у своїй діяльності всіляко сприяти поверненню цій мові належного їй місця не лише у сфері побуту, а й у всіх державних, громадських інституціях, звідки вона упродовж віків цілеспрямовано витіснялася. «Такі зусилля вилилися у довгий список виданих у різні роки різних за характером і призначенням праць – від підручників, навчальних посібників, методичних порадників до фундаментальних монографій, які набудуть згодом міжнародного значення і принесуть авторові славу великого вченого світового масштабу» [2, с.352], – констатує М. Тимошик у монографії «Лишуть навіки з чужиною...».

Серед мовознавчих студій митрополита Іларіона особливо виділяються дванадцятитомна «Історія церковнослов'янської мови», «Історія української літературної мови» та численні словники. Ці праці потроху осмислюються науковцями як на еміграції (Д. Чуб, Яр Славутич, І. Качуровський та ін.), так і в материковій Україні (А. Мойсієнко, О. Леута, М. Тимошик та ін.).

Однак, незважаючи на те, що в останні роки з'явилося чимало цікавих матеріалів, присвячених висвітленню мовознавчих студій ученого-енциклопедиста, здебільшого згаданих його фундаментальних публікацій, спеціального дослідження про рецепцію професором І. Огієнком проблем українського правопису досі не маємо.

Актуальність статті обумовлена нагальною потребою осмислити мовознавчі праці Івана Огієнка, які в Україні ніколи (за винятком студій «Історія української літературної мови» та «Наука про рідномовні обов'язки») не друкувалися, а також відсутністю публікацій про розробку видатним ученим, редактором і видавцем журналів «Рідна мова» (1933-1939), «Слово істини» (1947-1951), «Наша культура» (1951-1953) та «Віра й культура» (1953-1967) проблем українського правопису.

Мета дослідження полягає у розкритті рецепції митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком) вузлових проблем правопису в українській писемній мові на різних етапах її розвитку, у висвітленні здобутків і втрат ученого у реформуванні вітчизняного правопису.

Багатолітня копітка праця Івана Огієнка стосовно мовного об'єднання української нації не була даремною. Його заклик – «Для одного народу – одна мова й один правопис» почули як європейці, так і громадяни Сполучених Штатів Америки, Канади та Австралії, серед яких поширювався редагований ученим і релігійним діячем журнал «Рідна мова». М. Тимошик, упорядник, автор передмови і коментарів до збірки мовознавчих праць І. Огієнка «Рідна мова», наводить з цього приводу цікавий факт. Коли 1987 року в Нью-Йорку вийшло друге, доповнене й виправлене видання «Українського правопису», призначеного для всіх українців не материкової України, в передмові до читача автори К. Церкевич і В. Павловський, хоча й своїми словами, але повторили думки про рідномовні обов'язки свого вчителя Івана Огієнка: «Видаючи цей правопис, ми рішуче засуджуємо і відкидаємо невдалі і непотрібні спроби деяких емігрантських груп змінювати академічний правопис 1928-1929 рр. й запроваджувати штучні й чужі українській мові слова... Той, хто порушує норми української мови і норми українського правомірного правопису, одночасно порушує національну дисципліну й таким порушенням приводить до анархії, хаосу і роз'єднання української нації» [1, с.20].

«Правопис – сукупність загальнови́знаних і загальнооб'язкових правил, що встановлюють способи передачі мови на письмі. Правопис охоплює орфографію та пунктуацію. Як правило, складається історично, відбиваючи давні традиції або нові тенденції в передачі звуків, слів і форм, що виявляються в кожній писемній мові на різних етапах її розвитку» [3, с.477].

Український правопис, на думку професора І. Огієнка існує вже одинадцять століть. Давні слов'янські племена, що від них походить український народ, знали письмо від найдавнішого часу. У «мовних нарисах» «Історія українського правопису» (саме так визначив жанр наукової студії автор) зазначено: «Киїни, стоячи в центрі східнослов'янського державного життя, уміли писати вже певно десь у віці IX по Христі, коли не давніше» [1, с.318]. На доказ цієї тези автор праці наводить той факт, що коли в 860 чи 861 році прибув до м. Херсонесу св. Костянтин Философ, то він (як свідчить про це «Життя Костянтина», пам'ятка X ст.) «знайшов тут (у Херсоні) Євангелію та Псалтиря, написані руськими письменами (мовою)».

Що це було за *руське* письмо, наука остаточно ще не встановила, але фактом є те, що письмо таке було, що тепер і доведено археологічними розкопками.

Коли пізніше, влітку 988 року настало офіційне хрещення киян, то в той час було прийнято й богослужбові книги з Болгарії, прийнято було й болгарський правопис, який упорядкували Костянтин і Мефодій та їхні учні. Цей правопис називався старослов'янським.

Мова, як живий організм, невпинно росла й змінювалася, тоді як правопис лишався незмінним. Життя вимагало правописної реформи, що й було зроблено першим митрополитом Тирновським Євфимієм у Болгарії, в середині XIV ст. Наприкінці століття Євфиміїв правопис прийшов і в Україну, де його прийняли охоче, і він міцно закріпився до початку XVII сторіччя, а почасти – аж до XIX-го.

Разом з тим штучно пристосований до українського письменства, цей правопис «заглушав нам наші рідні ознаки»: запроваджував **ь** замість **ъ** на кінці слова, уживав таких форм, як *твоа, все, святаа* та ін., впроваджував **юс великий** замість **ъ, я, о** тощо, ставив значки наголосу (зазначки) на початку та в кінці слова.

Наступні розділи праці присвячені аналізу північноукраїнським ознакам у правописі XV-XVII століть; висвітленню форми українського писано-

го я; характеристиці друкарства й правопису; правопису М. Смотрицького 1619 року; правопису П. Беринди; правопису могилянському; правопису за І. Котляревського; історії українського правопису XIX ст.

Більш розлого автор зупиняється на характеристиці українського правопису впродовж XX ст.

Перша система українського правопису 1918-1919 рр. робилася наспіх, бо життя вимагало її. За дорученням першого міністра освіти за часів Центральної Ради І. Стеценка професор Київського університету І. Огієнко 1917 р. розпочав роботу над укладанням коротких правил українського правопису і написанням відповідної граматики для середніх шкіл. Після смерті І. Стеценка 1918 р. справа правопису перейшла до наступного міністра освіти М. Василенка, який також передав її І. Огієнкові уже за гетьманування П. Скоропадського.

Весною 1919 р. була скликана Правописна комісія з найвидатніших українських учених і педагогів (професори А. Кримський, С. Тимченко, Н. Грунський, О. Курилова, Г. Голоскевич та ін.), якій проф. І. Огієнко подав на розгляд «Правила українського правопису». Після довгих нарад і палких дискусій цю першу правописну систему комісія з деякими змінами ухвалила.

Однак внаслідок зміни політичної ситуації в країні розроблений правопис не був запроваджений для вжитку.

У січні 1919 р. міністр освіти проф. І. Огієнко ухвалив правописний кодекс для обов'язкового вжитку в усій Україні, і він вийшов у світ під назвою «Головніші правила українського правопису». В різних містах України, як східних, так і західних, ці «Правила» часто передруковувалися в десятках тисячах примірників. «Головніші правила українського правопису» стали основою майбутнього академічного правопису. Вони фіксували правопис українських і чужоземних слів, а головна їх ознака – «це вже була наукова система основ українського правопису, перша закінчена система в історії українського правопису» [Там само, с.350].

Директорія та уряд УНР під натиском більшовицьких загонів змушені були покинути Україну. Радянська влада так само зайнялася правописом, доручивши цю справу Академії наук.

20 лютого 1929 р. Всеукраїнська Академія наук знову переглянула «Правила» й ухвалила їх до загального вжитку з деякими незначними доповненнями. Так з'явився перший авторитетний правописний кодекс в Україні, так званий академічний правопис. Народний комісаріат освіти затвердив його в 1921 р. для використання в Україні.

На харківській правописній конференції у травні 1927 р. найбільші дискусії стосувалися вимови чужоземних слів. Правила їх вимови переробили переважно під «галицьку», а точніше польську вимову. «Так постав правопис конференційний, а не академічний» [Там само, с.353]. Цей правопис, як компромісний, затвердив 6 вересня 1928 р. народний комісар освіти М. Скрипник, Українська Академія наук також змушена була прийняти 31 березня 1928 р., а 29 травня того ж року Наукове товариство ім. Шевченка у Львові приєдналося до цієї ухвали.

Таким чином, система українського правопису 1928 р. була дещо змінена, на жаль, на гірше.

На думку І. Огієнка, «правопис був розхитаний постановами 1928 року і весь час назривала кінцева потреба його перегляду» [Там само, с.355]. Ось чому на початку 1942 р. Раднарком УРСР доручив Академії наук УРСР, яка на той час була евакуйована до Уфі, поновити свою роботу над упорядкуванням українського правопису. Була створена правописна комісія на чолі з заступником Голови Народних Комісарів М. Бажан. Постановою Раднаркому від 8 травня 1945 р. було затверджено новий

український академічний правопис. У 1946 р. цей «Український правопис» вийшов друком накладом 1 мільйон примірників загальним обсягом 180 сторінок.

Академія наук, укладаючи новий правопис, постановила «без поважних підстав не відходити від того, що вже усталилось, отже, в основному не примушувати культурну масу країни перевчатися». Це була важлива й корисна постанова. «Справді, новий правопис мало чим відрізнявся від попереднього. Нікому перевчатися не доводиться, бо головне було – правопис іншомовних слів» [Там само, с.356].

Важлива була й друга засада праці Академії наук: «Зберегти народні засади правопису – його близькість до вимови широких мас», а також «орієнтуватися в усьому важливому, що становить специфіку мови, саме цю специфіку (фонетика, морфологія), як вона відбилась і відбивається в мові найкращих письменників».

Разом з тим І. Огієнко вважає, що український правопис 1945 р. має істотні недоліки. Насамперед «ненауково новий правопис» зовсім викинув, «як то було й за царату», «букву *г*, яка існує в українській мові в багатьох словах, напр.: *тетати*, *дритати* й подібні. З *г* вимовляємо й деякі запозичені слова, напр. *гвалт*, *танок* і ін.». «Це вигнання рішуче йде проти нашої багатомовної традиції, а також і проти «вимови широких мас» (пор. *тетати*, *галаган*, *гедзь*, *гермотати*, *гуля* й т. ін.) та «мови найкращих письменників». Це поспішна «евакуаційна» ухвала, яких у новому правопису є чимало» [Там само, с.358].

Митрополит Іларіон наводить також інші приклади вигнання з українського правопису власне української норми: написання в родовому відмінку географічних назв тільки –а, напр., з *Парижа*, замість з *Парижу*, та ін. – це не українська вимова, а русизм; написання в українських прізвищах –*ін* – це русизм, по-українськи вимовляємо й пишемо тільки *Оглоблин* і т. под., а не *Оглоблин*; написання святих імен, Божих і церковних з малої літери. «Та ніде в світі так не пишуть, і це образа для віруючих» [Там само] та чимало інших випадків спотвореного написання.

Підсумовуючи свої спостереження над змінами, внесеними до правопису 1945 р., І. Огієнко зазначає, що тут помітно відбилася нова національна політика в СРСР, а саме: прагнення забезпечити єдність з правописом «братніх народів» Радянського Союзу, особливо – російського. «Думаю, що настав уже слушний час, щоб належно змінити підсовєтський окупаційний правопис. І вернути з неволі до нього все, що є українське. Вернути, хоч би там і розбивалась «єдність» з правописом «старшого брата». Реформа правопису – пекуча чергова справа в Україні. Але реформа своя, національна – без оглядання на «старшого брата»!

Коли совети твердять, буцімто вони розвивають українську культуру, то вони мусять дати відповідний чистий український, а не зрусифікований правопис» [Там само, с.359].

Розглядає також науковець і правопис на еміграції. За межами України в 1919-1920 та 1941-1945 роках опинилися сотні тисяч наших співвітчизників, серед яких було чимало й видатних учених. Утворилося багато своїх наукових установ, різних типів шкіл, видавництв, розвинулася українська преса.

На еміграції, за спостереженнями І. Огієнка, панує правописний словник Г. Голоскевича 1929 року, перевиданий у Нью-Йорку фотодруком 1955 року. Тут збережено правопис конференційний.

Словник цей має в собі десятки помилок та недоглядів і потребує ґрунтовних виправлень. Оскільки Г. Голоскевич був етнічним поляком, саме тому надавав перевагу західноукраїнській вимові, бо вона була йому рідна. Скажімо, у словах іншомовного походження в українській мові звук *г* вживається дуже рідко, тимчасом правописний словник за галицьким впливом некритично запровадив його до українського правопису аж у надто багатьох випадках. Так само над-

то часто вживається в еміграційній пресі, за правописом 1928 р., пом'якшення *л* в словах іншомовного походження: *льогіка* і т. ін. Цього українська мова і література прийняти не може, бо в Україні так не говорили й не говорять.

Слова жіночого роду м'якої відміни: *кров* і подібні, слова на – *ість* в українській літературній мові в усіх відмінках мають свою м'якість: *крові, солі, від ситості, всі неприсмності* й т. ін. Правопис 1928 р. некритично запровадив – за вимовою західною – для родового відмінку тут – *и: крови, гордости*, а для інших відмінків – *і*. Чому?

Але словник Г. Голоскевича подає правопис окремих подібних слів як *напороти, статі* та ін. Чому тоді *ситості* і т. ін.? Непослідовно.

У словах іншомовного походження, до яких ми звикли й які в нашій мові стали своїми, пишемо й вимовляємо тільки *и*, а не *і*, напр.: *митрополит, єпископ, алілуя, Вифлеєм, Вавилон, Єрусалим, Синай, Сирія, Єгипет, Пилип* і із словника Г. Голоскевича У багатьох цих словах словник Г. Голоскевича подає *і*, напр.: *Віфлеєм, Сінай*; подає *алілуя* з суто російською вимовою.

Грецьке *архі-*, безумовно, треба писати так, а словник Г. Голоскевича рекомендує писати *архи-*. Це прикрє непорозуміння. У словнику Г. Голоскевича знаходимо: *архидіакон, архієпископ, архієрей* і т. і. А поруч зазначено: *архіє, архівар, архітевір, архітектор*. Чому це: *архієрей*, але: *архітевір*? На думку, І. Огієнка все це вносить плутанину для усіх, хто вивчає українську мову.

Правопис 1945 р. виправив це прикрє непорозуміння й рекомендує завжди писати *архі-*: архієпископ, архірей і т. ін.

Словник Г. Голоскевича, як вважає І. Огієнко, є витвором «усе-таки комуністичного уряду, а не своєї вільної Академії наук, вносить повну плутанину в правопис імен святих, церковних і Божих. Цей словник навчає писати *бог, господь*, і часом так і пишуть ті, що релігійного виховання не одержали. А нью-йорське перевидання цього словника *господь* на *Господь* не виправило і комуністична пропаганда в правопису шириться і за кордоном» [Там само, с.361-362]. І. Огієнко полемічно констатує: «Хто приймає правописного словника Г. Голоскевича, як ніби чисто академічного, цілого, без потрібних виправок, той мусить приймати й комуністичну ідеологію, яку цей словник мимоволі сіє. Наприклад, на с. 244 для слова «нінащо» Г. Голоскевич вибрав отакий милий приклад: «Церква наша з давніх літ перейшла нінащо»... Хто силував Голоскевича подавати такого блюзнірського приклада? І нащо сіється ця безбожна агітація тут, у вільному світі?» [Там само, с.371].

Мовознавець і релігійний діяч наводить із словника Г. Голоскевича десяткі інших прикладів неправильної фіксації назв Священних Книг (з малої букви: *євангелія, псалтир, біблія*), сотні слів з подвійним наголосом (*розп'яття, сміливі, ненавісний, револьвер, мідяни* та ін.) тощо. І. Огієнко переконаний, що широкі кола українських громадян повинні писати церковні й релігійні слова не за радянськими антирелігійними настановами, а правильно, з великої букви (імена святих, Священних Книг та ін.) з огляду на одвічні наші традиції; притаманні українські наголоси треба берегти і не замінити їх російськими і т. п. Отже, словник Г. Голоскевича, на думку вченого, потребує ґрунтовного виправлення та послідовної переробки. «А ще простіше: Київська Академія наук мусить виробити український правопис без російського впливу! Тоді й вільний світ його прийме» [Там само, с.363].

Насамкінець І. Огієнко зазначає, що «на світі немає правопису, який був би цілком фонетичний. Не забудьмо й того, що кожний фонетичний правопис, коли його довго не міняти, стає поволі правописом історично-етимологічним,

бо ніякий правопис не в силі догнати змін живої мови. Крім цього, при великому дробленні нашої мови на окремі говірки цілком фонетичний правопис і неможливий, бо фонетики можна вживати в правопису тільки такої, яка буде зрозумілою для більшості українських говорів.

Історія нашого правопису, як і історія розвою літературної мови, ясно показує нам, що вони для недержавного народу завжди були й є укладом двох сил у країні: наукових і політичних» [Там само, с.365].

Висновки. «Історія українського правопису» професора І. Огієнка – цікава мовознавча студія, яка не втратила своєї актуальності в наші дні і вимагає серйозного осмислення дослідниками. Генеза українського правопису від доісторичного «руського» письма IX ст. до «нового академічного правопису 1945 року» та правопису на еміграції середини ХХ ст. в рецепції професора І. Огієнка свідчить, що український правопис – це справа соборна, це спільна праця всіх українських земель.

Кожен правопис складається головним чином на основі двох засад: історично-етимологічної та фонетичної, тобто, з одного боку пишуть так, як писали в старовину, а з другого – прагнуть цей правопис по можливості пристосувати й наблизити до живої мови.

В більшій своїй частині український правопис фонетичний, однак він містить чимало історично-етимологічних елементів.

Для українського народу повинна бути одна літературна мова і один спільний правопис.

Список використаних джерел:

1. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с.
2. Тимошик М.С. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М.С. Тимошик ; передмова О. Кравченка та В. Скопенка. – К. : Наша культура і наука ; Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.
3. «Українська мова». Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

The article is dedicated to the analysis of «the linguistic essays» written by Ivan Ohieenko (metropolitan Ilarion), a famous state and religious figure, a scientist-encyclopedist, about the history of Ukrainian spelling during eleven centuries – from the prehistoric «Russian» writing to the «new academic spelling of 1945» and emigrants' spelling in the middle of the XX century.

The main problems of the Ukrainian orthography in different periods are explained, the drawbacks and benefits of the national linguists in its reformation are reported.

Key words: Ukrainian spelling, orthography, punctuation, phonetic principle, historical and etymological principle.

Отримано: 15.12.2016 р.